

Володимир Молчанов
(м. Київ)

ЖИТТЄВИЙ РІВЕНЬ НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ ЗА ЧАСІВ П. КУЛІША

У статті представлено матеріал про життєвий рівень населення України за часів П. Куліша. На основі аналізу джерел та наукової літератури доведено, що добробут інтелігенції та держслужбовців був набагато кращим порівняно з іншими верствами населення.

Ключові слова: життєвий рівень, П. Куліш, добробут, соціальна стратифікація, інтелігенція, держслужбовці.

190 років минуло з дня народження видатного українського письменника доби національного відродження XIX ст., політичного і громадського діяча, автора першої української граматики, яку український народ на честь її автора з любов'ю назвав "кулішівкою", – Пантелеймона Куліша. У сучасних умовах вітчизняні дослідники постійно звертаються до його творчої наукової спадщини.

Життєвому шляху, громадській і політичній діяльності та науковим досягненням цієї видатної особистості присвячено значну кількість досліджень, але відповідні особливості тієї історичної епохи, у якій жив Пантелеймон Куліш, зазвичай залишалися поза увагою переважної більшості авторів. У зв'язку з цим, на нашу думку, дослідження історичних умов життя та діяльності П. Куліша дасть можливість багатогранно підійти до творчого аналізу його наукових і громадсько-політичних досягнень.

Важливим фактором, який визначає атмосферу тих часів, коли жив і творив мислитель, є життєвий рівень як і його особисто так і широких верств населення, яке оточувало П. Куліша, впливаючи на формування його громадсько-політичних поглядів, творчості та наукової діяльності.

У нинішніх умовах життєвий рівень розглядають як соціально-економічну категорію, котра характеризує ступінь задоволення фізичних, духовних та соціальних потреб людей. Він передбачає не лише задоволення потреб фізичного життя, а й потреб, народжених певними суспільними умовами, за яких люди перебувають та виховуються. Цей рівень визначається, з одного боку, ступенем розвитку самих потреб людей, з іншого – кількістю та якістю життєвих благ і послуг, призначених для їхнього задоволення. Він пов'язаний із відтворенням головної виробничої сили суспільства – населення. Життєвий рівень є відображенням соціального стану суспільства й характеризується системою кількісних і якісних показників: загальним обсягом споживчих благ, реальними доходами населення, рівнем споживання продовольчих та непродовольчих товарів і послуг, обсягами заробітної плати, громадських фондів споживання, умовами праці, тривалістю робочого дня та вільного часу, житловими умовами, розвитком освіти, охорони здоров'я та ін. Його динаміка та диференціація обумовлені ступенем розвитку виробничих сил і пануючих виробничих відносин. На життєвий рівень вирішальний вплив мають політика та ідеологія, а також рівень розвитку виробництва предметів споживання. Крім того, він визначається обсягами національного багатства та залежить від накопиченого особистого майна людей. Негативний вплив на рівень життя населення має безробіття та аграрне перенаселення [1].

Зважаючи на вищесказане, мета нашої студії – вивчення динаміки основних показників життєвого рівня як П. Куліша так і представників інших соціальних груп на території під російських земель України в XIX ст. Поза всяким сумнівом, ґрунтовне вивчення життєзабезпечення певних категорій населення за часів П. Куліша вимагає

більш ретельного вивчення, однак брак джерел та нерозробленість цієї теми у вітчизняній історіографії наштовхує на думку про здійснення такої наукової розвідки лише за певними виявленими нами фактами.

Якщо звернути увагу на питання життєзабезпечення П. Куліша, слід сказати, що: "Матеріальне положення Куліша, що від катастрофи в 1847 р. ніколи не було світле, з кінцем 1863 р. стало майже безвихідне. Спроби з хутірним хазяйством, упадок із трудом придбаної друкарні, у котру вложив чимало гроша, а також деякі видавництва, загнали його в борги, яких не було чим сплачувати. Згадуючи свої переживання в пізнішій листі до одного зі своїх приятелів, П. Куліш писав: "В 1864 році я находився в положенні невикладного довжника, почасти із-за захоплення українською ідеєю до величезного ентузіазму. З сього прикрого й безвихідного положення спас мене Мілютин...". Не було іншого виходу, як шукати урядової посади, котра дала би йому спромогу до дальшого існування, заспокоєння своїх вірителів, а може й виконання деяких плянів, з котрими від довшого часу носився, от хоч би видавання українського журналу" [2].*

У пошуках заробітку і для того, щоб розрахуватися з боргами та покращити своє матеріальне становище П. Куліш приїхав до Санкт-Петербурга, де була можливість обійняти високооплачувану посаду на державній службі. "Були се значні, керівничі та при сім добре платні посади, бо призначували їм по 300 карб. річної платні, а крім сього по 1000 карб. на об'їздки. Для порівняння згадати б, що гімназійні вчителі побирали тоді по 600–800 р. річно" [3].

Водночас П. Куліш не погоджувався на такі посади і, шукаючи більш високооплачувану службу в Російській імперії, приїжджає до Варшави: "Про сю свою кандидатуру Куліш писав Д.С. Каменецькому пізніше, вже після приїзду до Варшави: "Проти назначення мене директором один "чин" спротивився тому, що він поручав двох своїх директорів, але їх не прийняли на тій підставі, що їх не знають особисто. А що мене також не знали особисто, то великий чин побідив малого чина його ж оружієм, відказуючися затвердити моє назначення. Я й радий сьому, бо у Варшаві місце вже віддане, а на провінцію мені відсіля не хотілося б їхати більше, ніж із Петербурга. Служба на провінції була би для мене дуже утяжлива навіть при найліпших матеріальних умовах" [4].

Як видно зі слів П. Куліша, він не бажав утрачати можливість перебування у вирі соціально-політичного життя і прагнув отримати службу в одному зі значних адміністративних центрів Російської імперії. Таким місцем виявилася столиця Польщі: "У Варшаві справа швидко прийняла корисний оборот і Куліш мав незабаром можливість навіть вибирати між двома добре платними посадами. З одного боку Арцімович, котрий улаштував своє бюро, жертвував йому місце в кодифікаційній комісії з платнею в 300 карб. в рік. З другого боку була спромога приміститися в тім уряді, до котрого Куліша спрямував Мілютин, а саме в установчій комітеті [5].

Таким чином, П. Куліш отримав можливість навіть вибирати між двома високооплачуваними державними посадами кращу: "А що Арцімович запрошував Куліша на посаду з платнею 3000 карб. в рік, то Соловйову не випадало давати йому менше, тому предложив 3600 карб. річно, платних від 1 грудня 1864 р. Куліш волів остати в установчій комітеті і прийняв запрошення Соловйова. Запевнившись згодою з боку намісника, Соловйов вніс справу на засідання установчого комітету, котрий на зсіданню 5 (17) січня 1865 р. прийняв до відома, що губернський секретар Пантелеймон Олександрович Куліш на підставі апробати намісника з 23 грудня (4 січня) 1864 р. став приділений до установчого комітету ("состоящим при комитетъ") з платнею 300 карб. місячно. Особливо радувала його та обставина, що як урядовець до окремих доручень не був зв'язаний канцелярськими приписами і не мусів

* Тут і надалі збережено орфографію та пунктуацію оригіналів цитованих джерел.

відсиджувати урядових годин у бюроі, а виконував поручені йому роботи дома і тільки двічі в тиждень являвся у начальника для усного обговорення ділових справ" [6].

Крім основного заробітку, П. Куліш мав можливість ще й підробляти та отримувати матеріальну допомогу від відомих меценатів: "Арцімович задумав видати збірник матеріалів для устрою місцевої адміністрації в російськiм перекладі і Куліш перебрав на себе редакцію, за що діставав окрему винагороду 1500 карб. річно.... За протекцію кн. Черкаського дістав 27 марта 1866 р. одноразову підмогу 1200 карб." [7].

Як свідчать вищенаведені дані, після довгих поневірянь П. Кулішу все ж доля посміхнулась і він отримав високооплачувану посаду державного чиновника з якнайкращими умовами праці. Просування по службі не примусило довго себе чекати: "Незабаром указом із Царського Села 26 червня (10 липня) 1866 р. цар іменував Куліша директором відділу духовних справ у Польськiм Королівстві, а 19 (31) липня Куліш перебрав вже свій новий уряд. Платню тепер йому підвищено на 5062,5 карб., так, що разом з винагородою за редагування "Сборника" діставав 6562,5 карб. річно" [8].

Проте згодом П. Кулішу довелося відмовитися від цієї посади: "Він вернув на своє попереднє місце з підвищеною на 900 карб. платнею й разом з винагородою за редагування "Сборника" мав 6000 карб. річного доходу, тобто тільки на 562,5 карб. менше ніж за піврічний час виснажую чого його фізично й морально директорування, котрого сам хотів збутися [9].

Але через хворобу П. Кулішу невдовзі довелося покинути службу. При виході у відставку "...окремим встановленням намісник поручив виплатити йому на відхідне за попередні праці окремий додаток у висоті цілорічної платні, тобто 4500 карб.; при сім поручив папери й урядування передати своєму наслідникові Ревякіну".

Крім того, після закінчення роботи над "Сборником" при віддані його до друку П. Куліш отримав окрему нагороду: "...За се крім звичайної редакційної платні дістав після закінчення видавництва окремо 2000 карб. нагороди" [10]. Оскільки П. Куліш займався активною видавничою діяльністю, викликає інтерес прибутковість видавничої справи в ті часи.

У зв'язку з тим, що фінансових документів після видання праць П. Куліша за його життя не залишилося, звернімося до подібної документації інших авторів. Особливе зацікавлення викликає "Переписка С.М. Ходецького с книжними магазинами Д. Е. Кожанчикова, А. Смирдина, И. Глазунова, Салаева и др. о продаже его книги "Уроки естественной истории для учащихся девиц и юношества, письмо художника Петрова об издании атласа для нее и др. материалы. 1859–1861 гг." [11].

Зі сторінок цієї справи дізнаємося, що "Расходы по изданию "Уроков естественной истории"", які здійснювалися в м. Києві, мали такий вигляд:

"5-го сентября дано смотрителю Шпрангеру для покупки в лавке Кочубея 24 стоп бумаги по 5 руб. стопа – 120 руб.

15 сентября дано наборщику – 1 руб.

7 октябрия дано наборщику – 1 руб.

25 октябрия дано наборщику – 1 руб.

30 октябрия дано типографському мальчику – 15 к.

8 ноябрия дано наборщикам – 2 руб.

4 декабрия дано Шпрангеру еще на 2 стопы бумаги – 10 руб.

22 декабрия дано наборщикам – 3 руб.

Типографским мальчикам на новый год – 40 коп.

15 января остальным наборщикам согласно обещания – 1 руб. 50 коп.

На водку палитурщику и извозчику за доставку книг – 1 руб. 40 коп.

Уплочено в типографии – 198 руб. 67,5 коп.

Всего расходов по типографии – 340 руб. 12,5 коп.

(Общин расходы)

Печатание – 240 руб. 12,5 коп.

Пересылка – 61 руб. 3 коп.

Мелочи – 9 р. 64 коп.

Всього – 418 р. 36,5 коп.

Еще – 7 р. 57 коп.

Всього продано 510 екз. Виручено – 776 руб. 65 коп.

Доход – 358 р. 28,5 коп." [12].

Як видно з вищенаведених даних, друкування і продаж своїх творів науковцями та викладачами в середині ХІХ ст. у м. Києві було доволі прибутковою справою, яка в досить короткий період давала високий прибуток. Такий вид діяльності, як сві дчить калькуляція, не підлягав оподаткуванню з боку держави.

Узагальнюючи вищенаведені факти, можна стверджувати, що П. Кулішу вдалося знайти високооплачувану державну службу при доволі сприятливому режиму роботи, який дозволяв вільно працювати над різними проектами, маючи побічні джерела доходів. До того ж завдяки натхненній кропіткій праці П. Куліш почав поступово просуватися службовою драбиною, отримуючи вищі управлінські посади, які, відповідно, передбачали підвищене грошове утримання. П. Куліш міг отримувати й доходи від публікації власних творів. Однак важкий стан здоров'я П. Куліша не дав змоги йому продовжити кар'єру чиновника, і він був змушений вийти у відставку.

Окремо слід сказати про рівень споживання П. Кулішем різноманітних благ. Безперечно, що поки він не мав постійного прибутку, рівень його споживання не був високим. Проте після стабілізації його фінансового становища у цій сфері намітилися позитивні зрушення. Так, після переїзду до Варшави: "З початком 1865 р. найшов вигідне мешкання в домі графині Бромірської на Мазовецькій вул. ч.1346, отже в самім осередку міста за 500 карб. в рік. Свій спосіб життя й бюджет своїх видатків з того часу подає в листі до Хильчевського: "Чи знаєш ти, що коштує мій обід? – 21,5 коп. Припустім, що кава ранком і чай вечером коштують стільки ж. Ось тобі 50 коп. З візником etc. на круглий рахунок вийде мені на 1 карб. Я не курю, горілки не п'ю, тільки чарку і то не завсіди. Але кожної суботи обідаю ex officio в клубі. Се мені коштує в місяць 20 карбованців. Разом 50. Таким чином витрачаю на себе в рік 600 карб. та на одіж etc. 400 = 1000. Все ж таки багацько ! Але останок значний також ! Виділивши з нього 1000 карб. на Олександру Михайлівну і 500 карб. на квартиру, у мене останеться 4000 карбованців. Сьогодні обідаю в клубі за 5 карб. (з вином), а завтра за 21,5 коп. з чаркою горілки – і не находжу великої різниці" [13].

На помірні витрати киян, на купівлю комунальних зручностей за часів П. Куліша вказує в своїх публікаціях А. Макаров:

"Во что же реально обходились в конце 1870-х годов дрова конкретному жильцу недорогой квартиры доходного дома? Скажем, учителю школы. Получая на руки чуть более 500 рублей в год, он платил хозяину дома за отопление своей двухкомнатной квартиры около 20 рублей. И это составляло около четырех процентов его годового заработка (или восемь-десять процентов от заработка в течение всего отопительного сезона)" [14].

Складне становище за часів П. Куліша було у сфері водопостачання міст. А. Макаров відзначає: "В старом Киеве каждое лишнее ведро [15] воды, каждая стирка превращалась в проблему. В достатке была лишь известковая и невкусная вода из колодцев. Для стирок собирали в бочках дождевую воду, бучили (заливали кипятком с золой и отбивали скалкой) белье дома, а полоскать носили на Днепр. Такая стирка считалась наиболее гигиеничной. Состоятельные люди отдавали белье прачкам и за каждую выстиранную и выглаженную рубашку платили 10 копеек, что в доводопроводные времена (в 1860-х годах) составляло приличную сумму (грузчик в порту получал за день 75 копеек). Аристократы посылали свои кружева и шелка, рубахи и простыни из дорогого полотна на стирку в Голландию. Нетрудно представить, во что обходились подобные услуги" [16].

Не кращою була ситуація з питною водою: "Можно было купить днепровскую воду у водовозов. Она стоила две копейки за ведро, и не всем было это по

карману. Бедные мещане уже с утра ломали голову над дилеммой: купить ведро воды за две копейки, чтобы приготовить чай, борщ и другую еду, или же поесть хлеба на эти деньги (килограмм хлеба в 1866 году стоил около двух копеек)" [17].

Водночас розвиток науково-технічного прогресу позитивно впливав на вдосконалення задоволення споживачів побутовими вигодами. Так, після офіційного відкриття київського водогону 1 березня 1872 р. вартість водопостачання суттєво змінилася: "Первые коммунальные тарифы появились в нашем городе вместе с водопроводом. Их ввело основанное Амандом Струве Киевское общество водоснабжение. Расценки водников поразили киевлян своей дешевизной. Коммунальная вода продавалась из расчета одна копейка за четыре ведра, что в восемь раз дешевле, чем у водовозов. (С 9 июля 1890 года цена упала еще ниже, и за одну копейку можно было купить уже шесть ведер фильтрованной воды). За бочку в 40 ведер у водоразборных кранов и фонтанов брали всего 9 копеек (0,22 копейки за ведро). Из такого же расчета отпускали воду оптом и частным лицам и учреждениям – по 30–40 рублей в год. Цены отличались стабильностью, и в 1880-х годах хозяин усадьбы по Рейтарской, 19, где, кстати, в одной из шести квартир жил знаменитый композитор Николай Лысенко, платил за воду 47 рублей 61 копейку. При желании каждый домовладелец имел право установить в своей усадьбе водомер. Первые приборы считали воду ведрами, и частники платили по тарифу 20,3 копейки за 100 ведер" [18].

Якщо побіжно проаналізувати бюджет П. Куліша під час його служби у Варшаві, то можна зробити висновок, що його сальдо мало позитивний баланс, а це дало можливість митцю поступово розрахуватися з кредиторами. Споживання житлових послуг, побутових зручностей, харчових продуктів та одягу і взуття було на достатньому рівні і через розвиток науково-технічного прогресу невпинно покращувалося, що відповідало вимогам тогочасної пристойності. Транспортні витрати були незначними.

Про задоволення П. Кулішем своїх інтелектуальних, соціальних та духовних потреб збереглося небагато фактів. Однак слід вказати, що: "Маючи тепер більше гроша, Куліш забажав виїхати на якийсь час у подорож за кордон. Вже в квітні 1865 р., пишучи до Костомарова, пригадував їхню спільну прогулянку по Німеччині і над Середземне море, яку відбули в 1861 р. і заохочував приїхати до Варшави, щоби відсіля вкупі з ним виправитися в Париж, Лондон і на Рів'єру" [19].

З вищенаведеного видно, що П. Куліш при наявності достатніх фінансових ресурсів не відмовляв собі в задоволенні здійснювати подорожі й мандрівки як турист до різних країн Європи.

Важливою для науковців є проблема життєзабезпечення студентів університету Св. Володимира в м. Києві за часів П. Куліша. З віднайдених нами документів видно, що: "Тодішні студенти Київського університету були зовсім розрізненими, бо статут університету 1867 року скасував об'єднання студентів, що існувало на підставі попереднього статуту університетів. По цьому попередньому статуту студенти були членами корпорації університетської, що охоплювала всі галузі життя студентів, а інтернат, що тоді існував при київському університеті, ще більш скріплював об'єднання студентів, бо там як в центрі звичайно збирались не лише ті студенти, що жили в інтернаті, а й ті що жили на квартирах. За статутом 1863 р. в університеті був свій Суд, але йому підсудні були лише події студентів, що сталися в стінах університету й не було підсудні загальним судам" [20].

Далі автор розповідає про специфіку тогочасного студентського буття: "Життя в Києві за моїх часів було недорого, кімнату для студента можна було дістати за 4-6 карбованців на місяць. Я один раз в 1869 році знайшов кімнату за 2 крб. на міс, це було в маленькій низенькій хатині, господиня якої розділила досить велику кімнату дошками на 4 частини й здавала їх студентам. Коли я прожив тут один місяць, то

завважив що мені стало трудно дихати бо прострїнь моєї кїмнати була дуже невеличка й на другий мїсяць найняв просторнїшу кїмнату за 4 крб. на мїсяць.

Найбїльш популярною їдальнею мїж студентами була їдальня Пїлецької на Владимирськїй вулицї, не далеко вїд унїверситету. Тут обїд з трьох пївпорцїй страв коштував 4 крб. на мїсяць..... і можна було зекономити по 20 коп. за 130 карток що давало економїю за тї днї коли студент не обїдав.

Ця їдальня притягала до себе студентів тим, що хлїба давали вволю і він завжди стояв на столї в час обїду, треба було знайти вільне мїсце за столом і тодї можна було їсти хлїба без обмеження. Цим часто користувалися бїднїші студенти, бо, купивши одну порцїю страви, можна було доповнити споживання хлїбом. В їдальнї, що утримували самї студенти, обїд з двох страв коштував 6 крб. на мїсяць і окремої одної страви не можна було дїстати, а також хлїб до обїду давали лише в певнїй порцїї. Через це їдальнею студентів користувалися лише заможнїші студенти.

Велика бїльшїсть студентів за моїх часів була дуже бїдна, репетицїї (навчання чужих дїтей по домах) були єдиним способом заробїтку для студентів, але вони оплачувалися дуже дешево й їх трудно було знайти, бо Кїїв тодї був, як зазначено мною вище, малолюдним мїстом і студенти найбїднїші буквально жили на грошї. Не мало було студентів що не мало й пальта й в холодну пору, замїсть пальта вживали ковдри та іншї сурогати теплого одягу. Мїй земляк із Подїлля, студент медичного факультету, мав репетицїю на Печерську у пїдполковника Микитина, а сам жив недалеко єврейського базару і щоденно ходив для навчання трьох дїтей за що одержував платню 5 крб. на мїсяць. Таких репетицїй було бїльшїсть. Пам'ятаю в газетї "Киевский телеграф" надруковано було запрошення на репетицїю студента для навчання п'яти дїтей, з яких троє вчилися в гїмназїї, а двоє треба було пїдготувити до гїмназїї вдома. За цю роботу призначенї були лише харчї та примїщення в кїмнатї разом з дїтьми й додано було, що студент може інодї їздити до унїверситету, коли дїти їхатимуть до гїмназїї у власному екїпажї. На цю репетицїю знайшлося чимало студентів, що згоджувалися бути репетитором, причому виявилось, що запрошення на репетицїю було надруковане якимось службовцем інтендантовї. Скоро пїсля цього в газетї "Киевлянин" надруковано запрошення служника до їдальнї студентів за платню в десять крб. на мїсяць й пояснено було, що служник повинен вїд першої до п'ятої години дня подавати в їдальнї обїди вїдвїдувачам їдальнї. З приводу цих двох запрошень один студент надрукував в "Кивлянинї" статтю, в якїй зазначив, як заможнї інтелїгентнї люди цїнують інтелектуальну працю бїдноти, а редакцїя "Кивлянина", в передовїй статтї звернула увагу спїльноти на таке сумне явище. Цї статтї зробили велику сенсацїю в Кїєвї, але, розумїється, це не допомогло пїдвищенню платнї за репетицїї.

Стипендїї в унїверситетї було небагато, і вони переважно призначенї були для студентів медичного та фїлологїчного факультетів, для математичного факультету – дуже мало, а для юридичного зовсїм не було стипендїй. Крім стипендїй, унїверситет видавав одноразовї допомоги вїд 40 до 70 крб. на рїк, але лише тим студентам, що склали задовольняючї твори на теми, оголошенї унїверситетом та представили свїдоцтво про свою бїднїсть. Існувало також при унїверситетї "Попечительство о недостаточных студентах", як приватна органїзацїя, членами якої були професори унїверситету та стороннї особи, фонди цього попечительства збиралися з членських внескїв та з прибуткїв вїд балїв, що їх Попечительство утворювало раз або два на рїк на користь студентів. Попечительство це видавало дрїб'язковї одноразовї грошовї допомоги, клопотало в унїверситетї про звільнення бїдних студентів вїд плати за навчання, а часами й само платило до унїверситетськїй каси грошї за навчання. Але всї цї заходи попечительства охоплювали лише маленьку частину бїдного студентства. Платня була 40 крб на рїк за навчання, її треба було платити по пїврїччях по 20 карб., кожного пїврїччя унїверситет виключав бїльш-

меншу частину студентів за невилплату грошей за навчання, але й між тими студентами, що не були звільнені з університету багато було нужденних студентів.

У 1870 чи 1871 р. студент медицини Сікорський опублікував у "Киевлянині" статтю, в якій звернув увагу, що частина студентів, маючи достатні засоби для утримання, одержували допомогу від Університету та "Попечительства о недостаточных студентах" як бідні, виправляли собі офіційні посвідчення про свою бідність і тим плямували усіх студентів, які байдуже ставляться до таких вчинків і позбавляють дійсно бідних змоги дістати допомогу. Пам'ятаю, що Сікорський у тій статті висловився, що таке ганебне поводження заможних студентів базується на відомій поговорці "чому не вкрати того, що можна", що одержану допомогу вони витрачають на подарунки знайомим в той час, коли значна частина їх товаришів голодує. Стаття створила сенсацію між студентами й ми стали викривати таких заможних студентів, що нам вдалось через що, при наступній роздачі допомоги, не було скарг на неправильне призначення допомог" [21].

Як видно з вищенаведених споминів про життя студентів університету св. Володимира, добробут української учнівської молоді за часів П. Куліша не можна вважати достатнім. Заробітки студентів були мізерні, вони погано харчувалися, не мали можливості пристойно одягатися, проживали у скрутних житлових умовах.

Водночас найкращим студентам окремих факультетів університет виплачував стипендії. Важливу роль у життєзабезпеченні незаможного студентства виконувало "Попечительство о недостаточных студентах" яке надавало матеріальну допомогу та підшукувало заробіток для студентської молоді. Крім того, слід зазначити, що плата за навчання в університеті була помірною, а ректорат за письмовим проханням бідного студента нерідко звільняв від неї на певний термін.

Окремим рядком слід згадати і про життєзабезпечення як лікарського складу, так і господарського персоналу медичних установ на території підросійських земель України за часів П. Куліша. Так, у Російській імперії всі військові госпіталі поділяли на 5 класів. Відповідно до класу призначався й обсяг фінансування цієї медичної установи.

Зокрема, фінансування Київського військового госпіталю 4-го класу в середині XIX ст. складало 14496 руб. 25 коп. на рік, а Сімферопольського 3-го класу – 9768 руб. 26 коп. Найменшим було державне фінансування Кам'янець-Подільського військового госпіталю 2 класу – 5711 руб. 60 коп. на рік [22].

Обсяги грошового утримання медичного персоналу Перекопського військового лазарету в 1867 р. можна зобразити в таблиці.

Штат місцевих лазаретів [23]

Найменування чинів медичного розряду	Число чинів		Річне утримання				Класи посад
			Жалування		Столове утрим.		
			Основне	Посил.	Основне	Посил.	
Старший лікар	1	1	414	621	165		8
Молод. лікар	1		333	498	129		9
Ст. аптечн. фельдшер	1	1	60	90			
Фельдшер ст.	1	1	60	90			
Фельдшер мол.	2	1	36	54			
Господарського розряду							
Офіцер завідуючий лазаретом	1		По чину		200		
Писар старший	1		36	54			
Писар молодший	1		24	36			

Лазаретний наглядач	1		24		36			
Лазаретних служителів по 1 на 8 хворих			2	70	5	25		
Кухарі, пекар хліба та чорнороб	4	3	2	70	5	25		

Як видно з таблиці, величина грошового жалування лікарів та молодшого медичного персоналу залежала від класу посади, яку вони обіймали. Крім того, до основного жалування додавали ще й столові гроші, які обраховувались окремою статтею витрат. До того ж грошове утримання лікарів було двох видів – основне та посилене. Посилене утримання призначалося на випадок військових дій та епідемій. Діапазон обсягів грошового утримання медичного персоналу лазаретів був досить значний.

Цікавим для науковців є і грошове утримання господарського персоналу військових госпіталів. За віднайденими нами архівними документами можна побудувати таку таблицю підвищення грошового утримання господарського персоналу військових госпіталів у 1867 р.

Розрахунок витрат на прибавку утримання чинам господарського розряду [24]

Посада	№ класу	За проєктованим штатом призначено		На засіданні 21 жовтня передбачено призначити		Більше проти попереднього утримання	
		Утримання	Столових	Утримання	Столових	Утримання	Столових
Смотрителям	IV	700	540	1000	1400	300	860
	III	550	540	900	1200	350	660
	II	400	420	800	1000	400	580
	I	400	300	700	800	300	500
Комісарам	IV	400	300	550	400	150	100
	III	400	300	550	400	150	100
	II	400	180	550	400	150	220
	I	350	144	550	400	200	256
Бухгалтерам	IV	400	300	700	300	300	
	III	400	200	700	300	300	100
	II	400	200	700	300	300	100
	I	400	200	700	300	300	100
Письмоводителям	IV	350	150	400	150	50	
	III	350	150	400	150	50	

Як свідчать вищенаведені дані, грошове утримання чинів господарського розряду військових госпіталів було вищим порівняно з жалуванням медичного персоналу військових лазаретів. До того ж передбачалося його істотне збільшення.

За часів П. Куліша основну масу населення тогочасної України складало селянство. Тож дослідження життєзабезпечення саме цієї верстви населення має неабиякий науковий інтерес. Добробут селянських сімей залежав від наявності орної землі та урожайності основних сільськогосподарських культур.

Особливістю життєзабезпечення сільського населення було те, що воно, ведучи переважно натуральний спосіб господарювання, споживало зазвичай лише продукти власного виробництва. Разом із розвитком товарно-грошових відносин асортимент споживання харчових продуктів селянами все більше урізноманітнювався,

оскільки їх господарства все більше втягувалися в орбіту ринку й поступово їх виробництво все більше набирало товарного характеру. Крім того, на споживання селянами харчових продуктів безпосередньо впливали економічні кризи, урожайність та наявність у них землі. Згідно з твердженням І. Ігнатовича, у першій половині XIX ст. на 9 урожайних років припадав 1 неврожайний, крім того, 2 рази на 10 років в окремих місцевостях траплявся частковий неврожай. З 1830 по 1845 рр. практично 8 років підряд були погані врожаї по всій Росії. Саме тому в 1833 – 1834 рр. та 1839 – 1840 рр. уряд був змушений витратити на народне продовольство 75,5 млн. руб. За часів царювання Миколи I голодними були 1833 р., 1839 – 1840 рр., частково з 1844 до 1847 рр. та 1851 р. [25].

Щодо економічних криз, то, на думку О.Ф. Яковлева, загального перевиробництва як масового явища в дореформений період ще не було [26]. За його твердженням, перша циклічна криза, яка негативно вплинула на добробут усього населення Росії, відбулася в 1857 – 1858 рр. [27]. Під час неврожаїв селянам доводилось обмежувати себе в харчуванні й, нерідко голодувати. Для уникнення голоду селяни робили громадські оранки, створювали запасні "Магазини" [28].

При дослідженні якості та раціонів харчування важливим показником є вартість продуктів. У зв'язку з цим доцільно простежити хитання ціни на головні зернові культури як у всій Російській імперії, так і в центральній частині українських земель.

Динаміка ціни на четверть жита в губерніях підросійської України в 1846 – 1855 рр. (у коп. сріблом) [29]

№	Губернії	1846	1847	1848	1849	1850	1851	1852	1853	1854	1855
1	Волинська	250	256	285	294	234	285	250	420	518	721
2	Подільська	238	282	317	354	294	358	311	313	366	450
3	Київська	190	217	242	245	201	262	152	199	282	443
4	Чернігівська	269	218	269	291	215	169	163	246	311	395
5	Полтавська	170	179	280	273	234	188	135	164	229	365
6	Харківська	200	250	310	420	245	259	179	211	215	353
7	Херсонська	288	347	381	400	293	310	264	250	337	432
8	Таврійська	255	336	357	463	319	395	295	309	229	544
9	Катеринославська	175	218	365	430	411	430	211	208	221	338

Як видно з таблиці, середня ціна на жито була найвищою в Подільській губернії, а найнижчою – на Київщині. Це зумовлювалось урожайністю регіонів. Протягом року найнижчою, як правило, ціна була восени відразу після жнив. Узимку вона поступово зростала й досягала найвищої межі навесні під час посівної.

Узагальнюючи вищенаведені дані, відзначимо, що хліб поступово дорожчав. Причинами подорожчання хліба сучасники вважали:

- а) поступове збільшення державних податків;
- б) зростання міст і розширення прав міщан на промисли;
- в) характер тодішньої торгівлі (практика відкупів, перепродаж зерна, страйки торгівців, зростання державних закупівель), зростання вивозу хліба на ін [30].

Для більш повної картини споживання селянами продуктів харчування доцільно навести бюджет витрат селянської сім'ї. Так, за даними І. Фундуклеєва, у 1846 р. у Чигиринському повіті Київської губернії протягом року селянська сім'я споживала в середньому таку кількість продуктів:

Річне споживання продуктів харчування однієї селянської сім'ї в Чигиринському повіті Київської губернії в 1846 р. [31]

№ п/п	Назва продукту	Кількість спожитих припасів	Міра ваги чи об'єму	Вартість у руб.	№ п/п	Назва продукту	Кількість спожитих припасів	Міра ваги чи об'єму	Назва продукту
1	Жито	15	четверть [32]	27,2	11	Пшоно	5-3	четверть	19,2
2	Гречка	6	четверть	12,12	12	Просо	3-4	пуд [33]	5,67
3	Горох	2	четверть	4	13	Ячмінь	6-2	пуд	9,2
4	Картопля	11-7	четверть	9	14	Буряки	40	відро	2,4
5	Морква	3,5	четверть		15	Капуста	15	відро	1,5
6	Квасоля	3	четверть		16	Огірки	8	відро	0,8
7	Цибуля	1,5	пуд	0,45	17	Сіль	6	пуд	3,6
8	Риба	1,7	пуд	2,8	18	Сало	3	пуд	9
9	Олія	6	кварта [34]	1	19	Яловичина і свіже м'ясо	3	пуд	3,3
10	Хлібне вино	3,5	відро	6,12	20	Домашні птахи й поросята	20	шт.	4
Всього								121,36	

З даних таблиці видно, що головним предметом споживання все ж таки залишалося жито. На моркву і квасолю автор не вказав ціни, вважаючи, що їх селяни вирощують на присадибних ділянках. Цікаво те, що в споживанні селянської сім'ї дослідник не зафіксував ніяких дорогих продуктів (маку, цукру, меду, перцю та ін.).

Якщо селянська сім'я в середньому нараховувала 4 особи, з яких лише двоє були працездатними, то виходить, що в середньому вартість харчування одного селянина в рік становила 27,84 руб. Необхідно врахувати, що вказана сума була в асигнаціях, а в срібних рублях вона мала б бути, відповідно до курсу, значно нижчою. Дійсно, далі автор пише, що замість 10 руб. сріблом на душу переважна частина селянських господарств витрачає продуктів не більше, як на половину [35].

Дослідники відзначають, що селянці на харчування завжди планували на ? менше, ніж працюючому селянину, а саме 8,385 руб. Двом непрацюючим разом припадало у півтори рази проти одного чоловіка-селянина – 16,5825 руб. Таким чином, бюджет витрат на харчування однієї сім'ї в рік складав 36,6525 руб. [36]. Очевидно, ця сума наведена в сріблі.

Узагальнюючи наведені нами факти із забезпечення сільського населення України в першій половині XIX ст., слід навести думку сучасника тих часів: "...до прокладення залізничних шляхів, місцеве виробництво направлялось виключно на задоволення місцевих потреб. Гроші і залізничі, пробивши собі шлях в яку-небудь віддалену місцевість, відразу піднімають ціни, як на предмети першої необхідності (хліб та ін.), так і на ті товари, котрі задовольняють трошки більш розвинені потреби і споживання яких виражає певну достатність, як, приміром, на рибу, м'ясо, яйця, дичину, фрукти та ін. Останні, як більш доступні, потроху зовсім зникають з місцевого споживання. Проте, цього мало: перестаючи задовольняти місцеві потреби, їх виробництво може розвиватися, а відповідно, позбувшись місцевого збуту, продукти все більше віддаляються від виробників... Життєві припаси, майже постійно

підвищувались у ціні, тоді як ціни на предмети мануфактурної промисловості і такі товари, як бавовник, цукор, кава та ін., надзвичайно дешевшають... артишоки, спаржа та ін. є порівняно дешевшими, ніж харчові продукти першої необхідності" [37].

Не менш радикально критикував розвиток ринку і інший сучасник І. Кашкаров доводячи, що: "...картопля (яка набувала все більшого поширення в Україні) викликає малокров'я" [38]. На думку сучасників, на скорочення споживання продуктів харчування селянами вплинули: зростання населення, збільшення експорту зернових, розвиток банків [39]. Вплив розвитку товарно-грошових відносин на загальне споживання І. Кашкаров коментував так: "... на скільки не є еластичним функціонування шлунку, але й цій здатності є певні межі; споживання досягає "minimума", нижче котрого воно опуститися не може, проте під час боротьби шлунок віддає значну частину поля битви грошам, а останні, раз завоювавши що-небудь вже не відступлять"...[40]. Зі щемом у серці він констатував: "Виродження можна визначити як поступову зміну будови, при якій організм стає здатним пристосовуватися до все меншої кількості змін життєвих умов, до того ж до умов меншої складності" [41].

Підсумовуючи сказане, зазначимо, що за часів П. Куліша як обсяги споживання харчових продуктів сільським населенням України, так і його асортимент поступово суттєво змінювалися. Разом із розвитком товарно-грошових відносин у раціонах харчування селян усе більше місце посідали нові продукти, котрі пропонував у ті часи ринок (картопля, чай). Через зростання експорту зернових їх продукти у селянському харчуванні поступово зменшувалися. Разом зі зростанням майнової диференціації сільського населення більш заможні люди мали змогу повніше і якісніше задовольняти потребу у продовольчих продуктах. Ті ж, хто був незаможний, не мали змогу здійснювати своє харчування повною мірою. Крім того, цей фактор підсилювало прагнення нижчих верств сільських мешканців до грошової форми багатства, що призводило до скорочення споживання якісних продуктів. Негативно позначалося на загальному добробуті селян зростання задоволення квазіпотреб, тобто вживання алкоголю та тютюну. У цілому ж харчування населення погіршувалося під час неврожаїв, війн (коли держава здійснювала масові закупівлі продовольства) та ін.

Крім продуктів харчування, важливим показником життєзабезпечення сільського населення за часів П. Куліша було споживання одягу та взуття, що, фактично, є другою потребою людини серед загального переліку. Величина споживання одягу та взуття сільськими жителями залежала від таких факторів як вік, стать, соціальний стан, національність та ін. Безперечно, що жінки споживали вищезазначених товарів більше, ніж чоловіки. На одяг дітей та людей похилого віку видатки були значно нижчими через те, що він був дешевшим. Сировиною для матеріалів, з яких виготовляло одяг селянство в першій половині XIX ст., були рослинні волокна та шкіри тварин (з хутром або без нього). Саме в цей час в Україні на ринку з'являються фабричні тканини, та все ж частка домотканого одягу у споживанні сільського населення залишалась домінуючою. Дорогі фабричні тканини купували насамперед найзаможніші селяни, як правило, на ярмарках та базарах, котрих було вдосталь у містах України. За підрахунками І. О. Гуржія, напередодні реформи 1861 р. у містах України налічувався 1241 базар (1 раз на тиждень у 34 містах, 2 рази – 41 місті, 3 рази – 13 містах, щоденно – 9 містах) [42]. Переважна частина сільського населення носила відповідний український етнічний костюм, який був помітно диференційований у соціальному відношенні.

Незаможні селяни влітку, як правило, ходили босими. З настанням холодів озували постолі, котрі плели з липового або дубового лика. Більш заможні носили черевики, чоботи або валянки.

У середині XIX ст. забезпеченість одного селянина одягом була такою:

**Витрати на забезпечення українського селянина одягом та взуттям
у середині XIX ст. [43]**

Назва	Період експлуатації (в роках)	Вартість у руб.
Кожух	3	6
Свита	2	3
Білизна	1	1
Спідня білизна	1	0,75
Чоботи (1 пара та 1 пара головок)	1	1,5
Шапка, рукавиці, пояс	3	0,55
Усього:		12,8

Як видно з таблиці, найдорожчими були верхній одяг та взуття, які найдовше експлуатувались.

Узагальнюючи вищенаведені дані, варто зауважити, що забезпеченість селян одягом була набагато біднішою, порівняно з купцями та ремісниками. Водночас сільські жителі витрачали на одяг та взуття набагато менше грошей, оскільки користувалися одягом домашнього виробництва, а ткацький верстат був майже в кожній селянській родині. Крім того, характерною особливістю споживання одягу селянами було те, що поступово все більшої популярності набували мануфактурні та фабричні вироби. Сучасник тих часів про це говорив так: "...місцями дівчата стидаються кружка водити, якщо у них немає шовкового або вовняного сарафана, а хлопці не йдуть гуляти, якщо не можуть придбати собі сюртука та жилета з тонкого сукна..." [44].

Загальна картина життєзабезпечення сільського населення була б не повною якщо не згадати про житло. Так, згідно з даними І. Фундуклеєва, селянські будівлі склалися з хати для проживання, стодоли, хліва та клуні. Так, згідно з кошторисом витрати на будівництво селянської хати були 20,95 руб. Якщо додати витрати на перевезення матеріалів, сума без урахування вартості перевезеного лісу становитиме 32,99 руб. [45]. У цілому ж вартість спорудження всіх господарських будівель тяглого селянського господарства становила 91,21 руб. [46].

Надзвичайно складно визначити прибутковість селянських господарств. Однак за допомогою статистичних даних та інших джерел спробуємо реконструювати загальну картину. Передовсім слід відзначити, що різні види сільськогосподарських робіт мали різну вартість. Крім того, визначення доходів селян ускладнюється ще й тим, що значна частина розрахунків за виконані роботи здійснювалася натуральними продуктами.

Так, за даними І. Фундуклеєва, у Київській губернії в 1846 р. один день роботи коштував: чоловіка з парою волів або конем улітку – 23 коп., а взимку – 18 коп.; жіночої влітку – 9 коп., а взимку – 7 коп. Вартість обробітку 1 десятини зерна разом зі збиранням та обмолотом становила 5 руб. 54,5 коп. [47]. У середньому в губернії витрати на обробіток 1 десятини становили 17,81 руб. [48]. У період проведення реформи 1861 р. на Київщині вартість обробітку 1 десятини озимого хліба становила 13,41 руб., а ярового – 7,35 коп. Чистий доход з 1 десятини озимої пшениці становив 11,5 руб., ярової – 3 руб., а жита – 2,5 руб. [49].

Загалом ті селяни, які наймалися працювати до господаря, отримували близько 15 руб. сріблом у рік. З цієї суми 5 руб. ішло на податки, а відкладаючи 10 руб. сріблом щороку, селянин, пропрацювавши 7 років, міг завести власне господарство [50].

Цікавою є вартість різних сільськогосподарських робіт. Наприклад, день роботи пішого сіяча коштував 20-30 коп.; косаря – 40; молотника – 20 узимку і 40 улітку. Жіночу роботу цінували менше. Так, один жіночий день виконання бур'янів – 15-30 коп.; жати зернові – 40 коп.; в'язати снопи – 30 коп. [51]. Роботу пасічника з обслуговування 200 колод крім, натурального утримання та харчів, оцінювали в 10 руб. сріблом у рік [52].

У цілому за 60 літніх днів чоловічої роботи піший селянин міг заробити 18 руб., а за 90 зимової – 16,2 руб. Селянка за 100 літніх днів могла заробити 25 руб., а за

50 зимових – 7,5 руб. Таким чином, селянська сім'я з двох працездатних осіб протягом року в середині XIX ст. могла заробити 62,7 руб. [53].

Узагальнюючи вищенаведені дані із життєзабезпечення українських селян за часів П. Куліша, слід сказати, що ціни на продукти харчування поступово зростали, але раціон харчування сільського населення значною мірою урізноманітнювався. Вартість предметів широкого вжитку та товарів довгострокового використання поступово знижувалася, через те, що саме в цей період в Україні відбувся технічний переворот, який зумовив зростання використання у промисловості машин і запровадження масового фабричного виробництва, що призвело до поступового здешевлення фабричних товарів. Аналіз житлового забезпечення сільського населення свідчить, що сільське житло не було занадто дорогим, проте будувалося воно досить довго, адже, крім хати, ще зводилися господарські будівлі.

Загальна картина життєзабезпечення була б неповною, якщо не згадати про транспортне забезпечення. У цьому плані слід вказати, що за часів П. Куліша між містами здійснюється регулярне диліжансне сполучення. Так, у другій половині XIX ст. вартість проїзду в диліжансі сполученням Київ-Чернігів у I класі становила 4 руб., у II – 3 руб., а за кожний пуд поклажі треба було платити 50 коп. Аналогічне сполучення було встановлено і м. Києва з м. Житомир. За цим маршрутом вартість проїзду в I класі була 3 руб. 50 коп., у II – 2 руб. 50 коп. та за поклажу треба було платити по 40 коп. за 1 пуд. Значною пільгою в диліжансному сполученні було безкоштовне провезення ? пуда поклажі на кожний куплений квиток [54].

Починаючи з другої половини XIX ст., розпочинається будівництво залізничної мережі. Разом з її розвитком зростало й забезпечення споживачів у потребах пересування між містами та країнами. Залізничний транспорт відразу почав набувати популярності серед пасажирів, оскільки він був більш швидким, ефективним і дешевшим порівняно з гужовим.

Свої інформаційні потреби за часів П. Куліша споживачі задовольняли переважно друкованою продукцією. Її ринок поступово зростав і розширювався. На першому місці в цьому плані перебували газети, адже їх кількість та обсяги тиражів протягом XIX ст. зростала високими темпами. Разом із розвитком книгодрукування і зростанням пропозиції ринок друкованих видань самого різноманітного ґатунку поступово насичувався.

Наведений матеріал дозволяє зробити певні висновки.

По-перше, життєзабезпечення П. Куліша протягом його життя було різним. За нашим переконанням, коли мислитель переживав матеріальну скруту, йому доводилося скорочувати обсяги свого споживання. Проте після посідання ним високих посад в управлінському апараті Російської імперії в Польщі рівень його доходів істотно зріс, що дозволило йому не лише поступово розрахуватися зі своїми кредиторами, а й вийти на достатній рівень споживання.

По-друге, детальне вивчення матеріального становища студентів та лікарів за часів П. Куліша засвідчує ту закономірність, що представники студентської молоді нерідко проживали в доволі скрутних матеріальних умовах, однак як благодійні організації, так і адміністрація навчальних закладів намагалися поліпшити їх життєзабезпечення. У галузі оплати праці медичних працівників спостерігались істотні зрушення. Річ у тім, що диференціація заробітної плати була доволі значною, адже утримання вищого персоналу медичних установ у сотні разів перевищувало доходи допоміжного персоналу. Крім основного грошового жалування, вони залежно від обійманої посади, отримували доплати у вигляді столових грошей. Поступово разом із розвитком медичного забезпечення заробітна плата всіх категорій медперсоналу зростає.

По-третє, ретельний аналіз динаміки сфери життєзабезпечення сільського населення засвідчує, що разом зі зростанням ринкових відносин ситуація помітно покращувалася. Поступово вдосконалювалося харчування. Зростало споживання цукру, картоплі, делікатесів, приправ та ін. Разом із соціальними та економічними змінами, які були спричинені промисловим переворотом, відбувалося поліпшення споживаного

одягу та взуття. Ціни на ці вироби були прийнятними, оскільки розвиток машинного виробництва призвів до впровадження великих масштабів випуску товарів масового споживання.

Разом зі зростанням науково-технічного прогресу в галузі транспортного забезпечення відбувалася заміна гужових пересувних засобів на механічні, а користування ними було більш дешевим і якісним.

Список використаних джерел та літератури

1. Экономическая энциклопедия. – М., 1980. – С. 238.
2. Кордуба М. Причини до урядничої служби Куліша (від губернського секретаря до надворного радника). – Вирізка б.м., б.р. – С. 327 – 377. – С. 327–328.
3. Там само – С. 332.
4. Там само – С. 333.
5. Там само – С. 334.
6. Там само – С. 335.
7. Там само.
8. Там само – С. 349.
9. Там само – С. 353.
10. Там само – С. 355.
11. ІР ЦНБ. – Ф. 51. – Спр. 345–385 (Переписка С.М. Ходецького с книжними магазинами Д.Е. Кожанчикова, А. Смирдина, И. Глазунова, Салаева и др. о продаже его книги "Уроки естественной истории для учащихся девиц и юношества, письмо художника Петорва об издании атласа для нее и др. материалы. 1859–1861 гг.) – 91 арк.
12. Там само. – Спр. 345 (Расходы по изданию "Уроков естественной истории") – Арк. 1, 2 об.
13. Кордуба М. Назв. праця. – С. 341.
14. Макаров А. За отопление двухкомнатной квартиры школьный учитель платил хозяину дома около 20 рублей, что составляло четыре процента его годового заработка. В старину киевляне предпочитали кирпичные дома деревянным, в которых легче было переносить морозы // Факты – 2009. – 13 октября, вторник. – С. 12.
15. Відро, російська дOMETрична міра об'єму рідин = 12,3 л // Советский энциклопедический словарь. – М., 1981. – С. 202.
16. Макаров А. Бедные киевляне с утра ломали голову над вопросом: купить ведро воды за две копейки, чтобы приготовить чай или борщ, или же позеть хлеба на эти деньги? Первые коммунальные тарифы появились в городе после открытия водопровода. Вода стала стоить в восемь (!) раз... дешевле, чем во времена частных водовозов // Факты – 2009. – 26 мая, вторник. – С. 10.
17. Там же.
18. Там же. – С. 14.
19. Кордуба М. Назв. праця. – С. 346.
20. ІР ЦНБ. – Ф. X. – Спр. 18193 ("Спомини про Київський університет 1868–1872 роки" Машиноп. 20 арк.) – Арк. 9.
21. Там само – Арк. 14–17.
22. Там само. – Ф. 198, № 39. Об издержках на содержание военного госпиталя. Доклад. – Арк. 6 обор.
23. Там само – Арк. 11, 11 обор., 12.
24. Там само – Арк. 8.
25. Игнатович И.И. Помещичьи крестьяне накануне освобождения. – М., 1910. – С. 6; Яковлев А.Ф. Экономические кризисы в России. – М., 1955. – С. 15; Егунов А.Н. О ценах на хлеб в России и их значении в сфере отечественной промышленности. – М. 1855. – С. XII.
26. Яковлев А.Ф. Экономические кризисы в России. – М., 1955. – С. 15.
27. Там само. – С. 31.
28. Игнатович И.И. Названа праця. – С. 7, 9.
29. Побудовано на основі: Егунов А.Н. Названа праця. – С. 41; Коваленко Н.Д., Милов Л.В. Всероссийский аграрный рынок XVIII – начало XX века (опыт количественного анализа). –

- М., 1974. – С.394 – 395. (Варто відзначити, що наведені в цих роботах ціни за 1847 – 1853 рр. є різними і не відповідають одні одним. Оскільки робота Єгунова є більш ранньою за часом створення, маємо можливість стверджувати, що його показники є більш вірогідними. – В.М.)
30. Николай Он. Очерки нашего пореформенного общественного хозяйства. – Спб, 1893. – С. 38; Егунов А.Н. Названа праця. – С. VIII.
  31. Взято з: Фундуклеев И. Статистическое описание Киевской губернии. Ч.II. – СПб., 1852. – С. 384.
  32. Четверть = 6 пудів, або =209,91 л // Советский энциклопедический словарь. – М., 1981. – С. 1093.
  33. 1 пуд = 40 фунтів=16,38 кг // Советский энциклопедический словарь. – М., 1981. – С.1093.
  34. Кварта (від лат.gurta (pars) – четверть) – одиниця об'єму. У Польщі кварта – 1 л // Большой энциклопедический словарь. Т.1. – М., 1991.– С. 199.
  35. Фундуклеев И. Указ. соч. – С. 385.
  36. Воейков Д., Загоскин В. Киевская губерния. Статистические сведения о распределении землевладений о ценности имений и о крестьянском деле. – Спб., 1867. – С. 69.
  37. Николай Он. Указ. соч. – С. 57-58.
  38. Кашкаров И. Нужды русского народа. – СПб., 1880. – С. 58.
  39. Николай Он. Указ. соч. – С. 38.
  40. Кашкаров И. Указ. соч. – С. 62.
  41. Там же.
  42. Гуржий И.О. Сельские и городские базары на Украине в конце XVIII – первой половине XIX вв. и их роль в развитии товарного производства // Вопросы истории сельского хозяйства и революционного движения в России (Сборник статей к 75-летию ак. Н. М. Дружинина). – М., 1961. – С. 101.
  43. Складено на основі: Воейков Д., Загоскин В. Указ. соч. – С. 70.
  44. Николай Он. Указ. соч. – С. 39.
  45. Там само.
  46. Там само.
  47. Фундуклеев И. Указ. соч. – С. 45.
  48. Там само. – С. 59.
  49. Воейков Д., Загоскин В. Указ. соч.– С. 55-56.
  50. Фундуклеев И. Указ. соч. – С. 382.
  51. Воейков Д., Загоскин В. Указ. соч. – С. 71.
  52. Фундуклеев И. Указ. соч. – С. 86.
  53. Воейков Д., Загоскин В. Указ. соч. – С. 73.
  54. Киевский листок объявлений. – 1877. – № 19. – С. 3.

SUMMARY

In the article, it is told about the living standarts of representatives of population of Ukraine in the times of P. Kulish. On the basis of source and scientific literature analysis it is proved that the prosperity of intelligensia and public servants was much better compared to the other strata of society and had a firm tendency towards improvement.

Key words: *living standard, P. Kulis, prosperity, strata of society, intelligentsia, public servants.*

АННОТАЦІЯ

В статті розповідається о життєвому рівні населення України во времена П. Кулиша. На основе анализа источников и научной литературы доказывается, что благосостояние интеллигенции и госслужащих было намного лучше по сравнению с другими слоями населения.

Ключевые слова: *жизненный уровень, П. Кулиш, благосостояние, социальная стратификация, госслужащие.*